SODDA VA QO‘SHMA GAPLARDA BIR TARKIBLI GAPLAR MASALASI

Zubaydullayeva Hilola Tohir qizi
SamDCHTI, Ingliz filologiyasi kafedrasi assistent-o’qituvchisi
Gmail: zubaydullayeva0810@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada sodda va qo‘shma gaplarning bir va ikki tarkiblilik xususiyatlari tahlil qilinadi. An’anaviy sintaksis hamda shakl-vazifa yo‘nalishidagi yondashuvlar qiyosiy o‘rganilib, gap qurilishining [WPm] modeli asosida yangi talqinlari beriladi. Bir tarkibli gaplarning tabiati, ularning ikki tarkibli gaplardan farqi hamda qo‘shma gap tarkibida kelish xususiyatlari misollar asosida yoritiladi. Tadqiqot natijasida ayrim bir tarkibli deb qaralgan gaplarning aslida ikki tarkibli gaplarning qisqartirilgan ko‘rinishi ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: sodda gap, qo‘shma gap, bir tarkibli gap, ikki tarkibli gap, predikativlik, ega va kesim, sintaksis, gap qurilishi, [WPm] modeli, shakl-vazifa yondashuvi, grammatik tahlil, kesim markazli gaplar, egasiz gaplar, sintaktik birliklar

KIRISH. Tilshunoslikda gapning strukturasi va tasnifi masalasi muhim nazariy muammolardan biri hisoblanadi. Xususan, sodda gaplarning bir tarkibli va ikki tarkibli turlarga ajratilishi masalasi turli ilmiy qarashlarga sabab bo‘lgan. An’anaviy grammatikada bu tasnif bosh bo‘laklar ishtirokiga asoslangan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvlarda predikativlik va shakl-vazifa omillari yetakchi o‘rin egallaydi. Shu bois, gaplarning ichki qurilishini chuqurroq o‘rganish, ayniqsa, bir tarkibli va ikki tarkibli gaplarning o‘zaro munosabatini aniqlash dolzarb masalalardan biridir.

ASOSIY QISM. Sodda gap tasnifiga tilshunoslar turlicha yondashganlar. Ba’zi tadqiqotchilar gap tasnifida predikativlik munosabatini asosiy mezon sifatida belgilaydilar. Jumladan, ikki tarkibli gaplarda predikativlik ega va kesim o‘rtasidagi munosabat orqali ifodalansa, bir tarkibli gaplarda bu munosabat faqat bitta bosh bo‘lak orqali yuzaga chiqadi. Shu jihat bir tarkibli gaplarning asosiy farqlovchi belgisi sifatida qaraladi.

An’anaviy grammatikaga ko‘ra, bir tarkibli gaplar dastlab ega sostavidan va kesim sostavidan iborat turlarga ajratiladi. Masalan, A.M.Muxinning fikricha, gapning qurilish asosi bir yoki ikki yadrodan iborat.(Muxin,1964) Kesim markazli gaplar esa o‘z navbatida egasi topiladigan va egasi topilmaydigan gaplarga bo‘linadi. I.Rasulovning fikricha, agar ikki tarkibli gaplarda predikativlik munosabati bilan ifodalansa, bir tarkibli gaplarda u gapning bir bo‘lagi yordamida ifodalanadi. Bir tarkibli gaplarning ikki tarkibli gaplardan asosiy farqi shunda. Bir tarkibli gaplarning tasnifida ham bir xillik yo‘q. Chunonchi, ayrim olimlarimiz shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, shaxssiz va nominativ gaplarni bir tarkibli deb hisoblaydilar, shaxsi noaniq, vokativ, infinitiv, so‘z- gaplarni har xil talqin qiladilar(Rasulov,1974).Egasi topiladigan gaplar tarkibiga shaxsi aniq, shaxsi noaniq va shaxsi umumlashgan gaplar kiritilsa, egasi topilmaydigan gaplar qatoriga shaxssiz gaplar kiradi. Biroq bu tasnif ham barcha til hodisalarini to‘liq qamrab olmaydi.

Shakl-vazifa yo‘nalishiga asoslangan yondashuvda esa, gapning eng kichik qurilish qolipi sifatida [WPm] modeli olinadi. Shu asosda sodda gaplar ikki asosiy turga ajratiladi: egasi bilan kelishi mumkin bo‘lgan gaplar ([W_2Pm]) va egasining mavjud bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaydigan gaplar ([W_1Pm]). Birinchi turdagi gaplar nutqda ikki tarkibli gaplarni yuzaga keltiradi, ikkinchi tur esa bir tarkibli gaplarning asosini tashkil etadi.

Muhim jihatlardan biri shundaki, an’anaviy ravishda bir tarkibli deb qaralgan ayrim gaplar aslida ikki tarkibli gaplarning qisqartirilgan yoki ellipsga uchragan ko‘rinishi bo‘lishi mumkin. Masalan, “Ko‘rdim”, “O‘rtog‘ingni ko‘rdingmi?” kabi gaplarda ega bevosita

ifodalanmagan bo‘lsa-da, kesim tarkibidagi shaxs-son qo‘shimchalari orqali aniqlanadi va zarur holatda tiklanishi mumkin: “Men ko‘rdim”, “Sen o‘rtog‘ingni ko‘rdingmi?”. Demak, bunday gaplarni ikki tarkibli gaplarning bir ko‘rinishi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

Aksincha, [W_1Pm] modeliga asoslangan gaplarda ega mutlaqo qo‘llanmaydi va unga ehtiyoj ham sezilmaydi. Bunday gaplarning kesimi maxsus grammatik shakllar orqali ifodalanadi. Masalan, majhul nisbat, buyruq-istak mayli, modal birliklar (“mumkin”, “zarur”, “shart”), shuningdek “bo‘lmoq” yordamchi fe’li bilan yasalgan konstruktsiyalar shular jumlasidandir.

Qo‘shma gaplar tarkibida ham bir va ikki tarkibli gaplarning o‘zaro munosabati alohida qiziqish uyg‘otadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qo‘shma gap qismlari quyidagi ko‘rinishlarda kelishi mumkin: har ikki qismi ikki tarkibli; har ikki qismi bir tarkibli; yoki biri bir tarkibli, ikkinchisi ikki tarkibli. Har bir holatda gap qismlarining mustaqil qo‘llanish imkoniyati va ularning o‘zaro semantik bog‘liqlik darajasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Masalan, ikki tarkibli qismlardan tashkil topgan qo‘shma gaplarda har bir komponent alohida mustaqil gap sifatida qo‘llanishi mumkin. Xuddi shuningdek, bir tarkibli qismlar ham ko‘pincha mustaqil nutq birligi sifatida ishlatiladi. Aralash turdagi qo‘shma gaplarda esa bir tarkibli va ikki tarkibli qismlar birgalikda kelib, murakkab semantik va stilistik effekt hosil qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, [WPm+WPm] modeli asosida qurilgan bunday sintaktik birliklar tilimizda keng qo‘llanadi va ular turli kommunikativ vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, badiiy matnlarda, maqollarda va og‘zaki nutqda bunday qurilmalar fikrni ixcham, ta’sirchan va ekspressiv ifodalash imkonini beradi. Shakl-vazifa yo‘nalishida esa gapning qurilish modeli [WPm] asosida tahlil qilinadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, gaplar egasi bilan qo‘llanish imkoniga ega bo‘lgan ([W_2Pm]) va egasining qo‘llanishi mumkin bo‘lmagan ([W_1Pm]) turlarga ajratiladi. Bu esa an’anaviy tasnifni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ayrim hollarda bir tarkibli deb qaralgan gaplar aslida ikki tarkibli gaplarning qisqartirilgan shaklidir. Masalan, kesim tarkibidagi shaxs-son qo‘shimchalari ega vazifasini anglatib, uni tiklash imkonini beradi. Bunday gaplar nutqda to‘liq shaklda ham qo‘llanishi mumkin.

Bundan tashqari, qo‘shma gaplar tarkibida bir va ikki tarkibli gaplarning turli kombinatsiyalari uchraydi. Ular:

- har ikki qismi ikki tarkibli;
- har ikki qismi bir tarkibli;
- biri bir tarkibli, ikkinchisi ikki tarkibli gaplardan iborat bo‘lishi mumkin.Bu holatlar gap qismlarining mustaqilligi, o‘zaro bog‘liqligi va semantik yuklamasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA qilib aytganda, sodda va qo‘shma gaplarda bir va ikki tarkiblilik masalasi faqat an’anaviy yondashuv doirasida emas, balki shakl-vazifa nuqtai nazaridan ham qayta ko‘rib chiqilishi lozim. Bu esa gap strukturasini chuqurroq anglash, uning semantik va grammatik xususiyatlarini yanada aniqroq tasniflash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мухин А.М. Функсиональный анализ синтактических элементов. М. Л Наука. 1964. -191 с
2. Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. — Т.: Фан. 1974. - 234 б.

3. Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент. Ўқитувчи. 1965. — 309 б.
4. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент. Ўқитувчи. 1987. — 255 б.
5. Распопов И.П. Проблема предикативности в лингвистической литературе //Уч.зап.Башкирского ун-та.Вьш. 8. Серия филол.наук №2/6/. Уфа,1961. - с. 3-18.
6. Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. — Т.: Фан. 1974. - 234 б.
7. H Расулов. Интерпретация образа в художественном переводе (на примере перевода на русский и узбекский языки произведения ВЛ Войнич «Овод»). Иностранная филология: язык, литература, образование 3 (2), 67
8. H Расулов. Conceptual and semantic expression of the categories of realis/irrealis. Диалог, интеграция наук и культур в процессе научного и профессионального
9. RN Atakulovich. DESCRIPTION OF REALIS/IRREALIS AND MODALITY CATEGORIES. Science and innovation 3 (Special Issue 19), 798-800
10. HA Расулов. Некоторые аспекты развития символа (на основе англоязычного материала). Ученый XXI века
11. N RASULOV. BADIIY PERSONAJ VA OBRAZ NUTQINI TARJIMADA QAYTA TIKLASH MASALASI. 2-китоб, 325